

«AMICUS CURIAE» В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ВПРОВАДЖЕННЯ

«AMICUS CURIAE» IN THE ADMINISTRATIVE JUSTICE OF UKRAINE: PROBLEMS OF IMPLEMENTATION

Константій О.В.,
д.ю.н., доцент, заслужений юрист України,
науковий консультант

Судова палата в адміністративних справах Верховного Суду України

Стаття присвячена дослідженню правової природи і підстав участі в адміністративному судовому процесі експерта з питань права згідно з новою редакцією положень Кодексу адміністративного судочинства України. Порівнюються існуючі конструкції застосування інституту «amicus curiae» у практиці Європейського суду з прав людини, судів США, Великобританії, Канади, Латвії та України. Виявляються недоліки у правовому регулюванні застосування висновків експерта з питань права в адміністративному судочинстві України, наводяться пропозиції щодо його удосконалення, розвитку.

Ключові слова: експерт з питань права, «amicus curiae», висновок, адміністративне судочинство, неурядові організації, учасник процесу.

Статья посвящена исследованию правовой природы и оснований участия в административном судебном процессе эксперта по вопросам права в соответствии с новой редакцией положений Кодекса административного судопроизводства Украины. Сравниваются существующие конструкции применения института «amicus curiae» в практике Европейского суда по правам человека, судов США, Великобритании, Канады, Латвии и Украины. Делается вывод, что законодатель наделяет эксперта по вопросам права в административном судопроизводстве Украины свойствами и «эксперта», и одновременно «своеобразного адвоката» (лица, предоставляющего юридическую помощь). Однако, действующие положения ст. 112 Кодекса административного судопроизводства Украины не вполне соответствуют требованиям к «качеству законов» в понимании практики Европейского суда по правам человека и поэтому не позволяют достигать практически цели введения этого института в указанной судебной специализации. Делается предложение предусмотреть право представлять свои «amicus curiae brief» по вопросам применения права административными судами Украины в спорных правоотношениях соответствующих неправительственных организаций (для защиты общих интересов их членов).

Ключевые слова: эксперт по вопросам права, «amicus curiae», заключение, административное судопроизводство, неправительственные организации, участник процесса.

The article is devoted to the study of the legal nature and grounds for participation in the administrative court proceedings of an expert on legal issues in accordance with the new edition of the provisions of the Code of Administrative Judicial Proceedings of Ukraine. It is emphasized in fact about the beginning of implementation in the field of administrative justice in Ukraine known since the Roman law institute «amicus curiae». The existing constructions of the application of this institute in the practice of the European Court of Human Rights, courts of the USA, Great Britain, Canada, Latvia and Ukraine are compared.

It is concluded that the legislator gives the expert on legal issues in the administrative legal proceedings of Ukraine properties and «expert», and at the same time «a kind of lawyer» (the person providing legal assistance). However, the current provisions of Art. 112 of the Code of Administrative Proceedings of Ukraine do not fully meet the requirements for the «quality of laws» in the understanding of the practice of the European Court of Human Rights and therefore do not allow to achieve the practical goal of introducing this institution in this judicial specialization.

A proposal is made to provide for the right to submit their «amicus curiae brief» on the application of the law by the administrative courts of Ukraine in disputable legal relations with relevant non-governmental organizations (to protect the common interests of their members).

Key words: expert on legal issues, «amicus curiae», conclusion, administrative legal proceedings, non-governmental organizations, participant in the process.

У редакції Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАСУ), чинній відповідно до Закону України від 03 жовтня 2017 р. № 2147-VIII, передбачено нового, раніш не відомого, належного до категорії «інших» (таких, які не мають матеріального або процесуального інтересу у справі адміністративної юрисдикції) учасника судового процесу, зокрема, «експерта з питань права» (ч. 1 ст. 61 цього Кодексу).

У ч. 1 ст. 69 КАСУ законодавець передбачив, що у відповідному статусі може залучатися особа, яка має науковий ступінь та є визнаним фахівцем у галузі права. Ухвалення рішення про допуск експерта з питань права до участі в справі та долучення його висновку до її матеріалів віднесено до дискреційних повноважень суду. За експертом з питань права закріплено право на оплату його послуг та компенсацію витрат, пов'язаних з викликом до суду (ч. 3 ст. 69), що не можна не визнати цілком справедливим.

Саме по собі визначення у тексті вітчизняного адміністративно-судового процесуального закону зазначеного нового «іншого учасника процесу» (не підкреслюючи на даному етапі існуючих недоліків в його правовому урегулюванні і, як наслідок, передбачуваних труднощів у практичному застосуванні) безумовно слід визнати важливим і

доречним. Така новація є по суті початком імплементації в царину адміністративної юстиції в Україні загальновідомих правосуддю в розвинутих демократичних країнах практик, розрахованих на сприяння прийняттю суддями авторитетних, доктринально мотивованих судових рішень у найбільш важливих, принципових з позицій права справах.

На наш погляд, фактично можна вести мову про унормування в КАСУ відомого ще з часів римського преторського права інституту «amicus curiae» (у перекладі з латини означає «друг суду»), під яким розуміють надання суду незалежним фахівцем, який не є стороною у справі, не має у ній відповідного інтересу, своєї думки, висновку, інформації у формі amicus brief з того чи іншого важливого питання [1].

У правових системах країн загального права інститут «друга суду» існує вже давно. Особливого розвитку він отримав у США. Так, у правилі № 37 Верховного Суду цієї країни «Brief for an amicus curiae» передбачено, що «документ amicus curiae може бути представлений до розгляду Судом клопотання про витребування справи, про надання дозволу подати позовну заяву, юрисдикційну заяву або клопотання про прийняття екстраординарної постанови, у супроводі письмової згоди всіх сторін або за її відсутності – якщо це дозволить Суд згідно з підпунктом 2 (b) цього

правила». Допускається подання *amicus curiae* brief лише адвокатом, допущеним до практики у Верховного Суду США, як це передбачено в Правилі 5 [2]. У теперішній час такого роду висновки подаються до Верховного Суду США у 85 % судових справ. Вони ефективно використовуються різними організаціями, включаючи корпорації та некомерційні організації, а також урядовими чиновниками та особами, які діють за дорученням від організації [3].

Застосування «*amicus curiae*» у діяльності органів адміністративної юстиції прямо передбачено ст. 183 Адміністративно-процесуального закону Латвії. Тут, зокрема, встановлено, що «об'єднання осіб, яке вважається визнанням представником інтересів у будь-якій галузі і від якого можна очікувати слухних висновків, може звернутися до суду з письмовим клопотанням про дозвіл подати свою думку щодо фактів або прав у відповідній галузі. Якщо суд вважає, що висновок зазначеного об'єднання може надати допомогу суду в прийнятті об'єктивного рішення у справі, він визначає питання, за якими об'єднання осіб може представити свою думку. Питання повинні бути пов'язаними з даною справою. Об'єднання осіб не може надавати фактичної або правової оцінки по адміністративній справі» [4]. Тобто у цій країні йдеться про залучення «друзів суду» до правосуддя в адміністративних справах суто для представництва (захисту) у ній суспільного інтересу (у формі отримання судом *amicus curiae* brief громадської організації, створеної для відстоювання інтересів своїх членів у певній галузі суспільного життя). Про отримання висновків визнаних науковців у галузі права не йдеться.

Залучення неурядових організацій (далі – НУО) у статусі «друзів суду» передбачається й у процедурах судочинства в Європейському суді з прав людини (далі – ЄСПЛ). Так, у пп. 3 «а» п. 44 Регламенту Суду встановлено, що «після ознайомлення Договірної сторони-відповідача із заявою, як цього вимагає п. 1 правила 51 та п. 2 b) правила 54 Регламенту, голова палати може, на підставі п. 2 ст. 36 Конвенції та в інтересах належного здійснення правосуддя запропонувати чи дозволити тій чи іншій Договірній стороні, яка не бере участь у процесі, або тій чи іншій зацікавленій особі, яка не є заявником, надати свої письмові зауваження або, за виняткових обставин, взяти участь у засіданні». Для того, щоб отримати дозвіл на подання своєї думки (висновку у справі) НУО, яка прагне у такий спосіб надати допомогу приватним заявникам, які звернулися до ЄСПЛ, має продемонструвати явний інтерес до справи і довести, що її залучення сприятиме здійсненню правосуддя [5].

Лаура Ван ден Ейнде, проаналізувавши практику 1986–2013 рр., наводить приклади близько 300 рішень ЄСПЛ, під час прийняття яких враховувалися висновки *amicus curiae* brief НУО, переважно з Великобританії, де це вважається частиною правової традиції [6]. Прикладами ефективного залучення зазначених організацій до правосуддя в ЄСПЛ називають справи: «Чahal проти Великобританії», в якій надавала свої міркування «Amnesty International»; «Інститут Отто Премінгер проти Великобританії» і «Гудвін проти Великобританії» (у ній позиції відносно розглядуваних порушень права на вільне вираження поглядів висловлювали «Article 19» та «Interights»; «Бранніган і МакБрайд проти Великобританії» та ряд інших НУО) [5].

Існує також практика надання за запитами компетентних суб'єктів держав-членів Ради Європи (далі – РЕ) своїх *amicus curiae* brief і Європейською комісією за демократію через верховенство права (Венеціанською комісією). Так, чималого значення для утвердження гарантій незалежного правосуддя й практики правозастосування в Україні мають, на наш погляд, експертні висновки цього консультативного органу з питань конституційного права РЕ за запитами Конституційного Суду Молдови: від 08–09 бе-

резня 2013 р. CDL-AD(2013)008 щодо імунітету суддів цього суду [7] та від 13 березня 2017 р. CDL-AD(2017)002 стосовно кримінальної відповідальності суддів, зокрема щодо ст. 307 Кримінального кодексу Республіки Молдова [8] тощо.

До запровадження відповідних новел до процесуального законодавства Законом від 03 жовтня 2017 р. № 2147-VIII в Україні інститут *amicus curiae* у судочинстві в судах загальної юрисдикції (якщо не врахувати висновків членів Науково-консультативної ради при Верховному Суді України, які надавалися на громадських засадах за дорученнями суддів-доповідачів у зв'язку з потребами усунення неоднакового застосування одних і тих самих норм права в подібних правовідносинах судами касаційної інстанції) практично не застосовувався. В Єдиному державному реєстрі судових рішень України відсутні посилання на використання судами України під час вирішення справ висновків *amicus curiae*. Але у мережі Інтернет можна віднайти такого роду документ робочої групи фахівців ГО «Українська Арбітражна Асоціація», який надався Вищому спеціалізованому суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ у квітні 2017 р. у справі за клопотанням компанії «Nibulon SA» про визнання та надання дозволу на примусове виконання на території України рішення апеляційної колегії арбітражного суду Міжнародної організації торгівлі зерном та кормами (GAFTA) від 23 травня 2014 р. № 4323A і про стягнення з ПАТ «Компанія «Райз» відшкодування збитків [9].

Раніш *amicus curiae* brief надавалися вітчизняними громадськими правозахисними організаціями у справах конституційної юрисдикції. Наприклад, з рішень Конституційного Суду України відомі факти надання відповідних висновків з актуальних для громадянського суспільства питань, які порушувалися у конституційних поданнях та зверненнях, Центром політико-правових реформ, Українською Гельсінською спілкою з прав людини [10] та рядом інших НУО.

Роль «другу суду», зазначає Г. Вайпан, у наш час є двоюкою. З одного боку, він є своєрідним «експертом», обізнаною особою, що надає суду інформацію, яку неможливо отримати ні від сторін спору, ні самостійно (з огляду на складність питань, які становлять предмет судового розгляду). У зв'язку із вказаним, цей інститут застосовують переважно у процедурах розгляду справ у верховних і конституційних судах. З іншого боку, завдання «*amicus curiae*» не зводяться тільки до експертної діяльності, що за її визначенням має бути об'єктивною та неупередженою. Цей учасник процесу, відмічає дослідник, виконує також й важливу функцію виразу думки певної авторитетної частини суспільства з актуальної, суспільно значимої правової проблеми. Тим самим він захищає й публічний інтерес, певну суспільно-політичну точку зору [11]. Означене стоїть не тільки конституційного, а й адміністративного судочинства, призначенням якого в Україні є захист прав та законних інтересів приватних осіб від їх порушень в діяльності наділеної владними управлінськими повноваженнями публічної адміністрації.

Хоча інститут «*amicus curiae*» першочергово утворювався як такий, що «призначений допомагати суду неупереджено тлумачити закон, розвивати юридичну мотивацію його рішень», «бути джерелом додаткової інформації для суду» [12], у процесі його практичного застосування, наперед у країнах загальної системи права, він поступово трансформувався від «традиційної» до «судово-лобістської» моделі. У теперішній час цей «інший учасник судового процесу» (у Великобританії та в Канаді до нього застосовують термін «*interveners*») не тільки і не стільки «друг суду», як представник інтересів однієї зі сторін у справі, який відкрито відстоює її позицію. Підставами його участі у процесі може виступати те, що рішення суду у відповідній справі може бути настільки «широ-

ким» (суспільно-значимим), що впливатиме й на інтереси «interveners», а також на потреби забезпечення здійснення ним представництва тієї чи іншої групи людей, які мають інтерес до правового способу, підходу до вирішення справи (ураховуючи прецедентний характер правової позиції суду у ній) [13].

З огляду на вищезазначене, О. Євсєєв небезпідставно стверджує, що інститут «другу суду» у наш час набув ознак, близьких до чистопородного лобізму [14], а Г. Вайпан характеризує його як «експерта», і водночас «як своєрідного адвоката» [11]. Такими ж властивостями (як «особи, що надає правничу допомогу») за чинними положеннями КАСУ по суті наділяє законодавець й експерта з питань права в адміністративному судочинстві України. Це впливає з того, що передбачено подання ним до суду висновку не альтруїстично, а на оплатній основі (ч. 3 ст. 69), а також з дозволу суду за ініціативою сторони чи третьої особи у справі (ч. 1 ст. 112 КАСУ).

Водночас аналіз змісту ст. 112 КАСУ, яка визначає, з яких питань може надаватися висновок експерта з питань права (тут законодавцем усупереч вимогам щодо якості техніки нормопроекування вжито, на відміну від статей 61 і 69 цього Кодексу, вже іншу термінологію – «експерт у галузі права»), не дозволяє нам стверджувати, що за унормованою тут його конструкцією, яка дослівно «перенесена» з положень аналогічних статей Цивільного та Господарського процесуальних кодексів [15], що даний інститут може бути застосованим в адміністративному судочинстві України. Чинні положення ст. 112 КАСУ не цілком відповідають вимогам до «якості законів» у розумінні практики ЄСПЛ, не дозволяють досягнути мети запровадження зазначеного правового інституту в адміністративній судовій спеціалізації. Це впливає з нижченаведеного.

Так, у ч. 1 цієї статті КАСУ передбачено, що учасники справи мають право подати до суду висновок експерта у галузі права щодо: 1) застосування аналогії закону чи аналогії права; 2) змісту норм іноземного права згідно з їх офіційним або загальноприйнятим тлумаченням, практикою застосування, доктриною у відповідній іноземній державі.

Разом з тим, оскільки завданням адміністративних судів відповідно до ч. 2 ст. 2 КАСУ у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень є здійснення перевірки, чи прийняті (вчинені) вони на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що визначені Конституцією та законами України, очевидно, що потреб в отриманні ними висновків експерта з питань права щодо змісту норм іноземного права згідно з їх офіційним або загальноприйнятим тлумаченням, практикою застосування, доктриною у відповідній іноземній державі (п. 2 ч. 1 ст. 112 цього Кодексу) в адміністративному судочинстві в найближчій перспективі (до прийняття України до Європейського Союзу) не виникатиме. В адміністративній юстиції до цього часу в Україні не вирішувалося спорів з приватноправових відносин з «іноземним елементом» і такі спори юрисдикційно не належні до розгляду в порядку КАСУ (ст. 19 цього Кодексу).

Крім того, лише гіпотетично (в одиничних випадках), ураховуючи у т. ч. цілком достатній рівень розвитку правового регулювання публічно-владних відносин в Україні, наявність у цій сфері багатьох як загальних, так і спеціальних законів й підзаконних правових актів, може поставати питання про отримання наукового висновку щодо виявленої законодавчої неврегульованості спірних правовідносин (про застосування аналогії закону чи аналогії права) (п. 1 ч. 1 ст. 112 КАСУ). Більш того, у другому реченні ч. 6 ст. 7 цього Кодексу законодавець прямо заборонив суду застосування аналогії закону (навіть, коли відсутній закон, що регулює відповідні правовідносини) та аналогії права (за відсутності будь-якого закону) для визначення підстав, меж повноважень та способу дій органів держав-

ної влади та місцевого самоврядування. А саме оскарження їх рішень, дій чи бездіяльності (з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень в діяльності зазначених суб'єктів) й становить завдання адміністративного судочинства.

З огляду на вищезазначене, очевидно, що потреба в поданні до суду висновку експерта з питань права щодо застосування аналогії закону чи аналогії права може виникати тільки у справах за позовами суб'єктів владних повноважень до приватних осіб. Але коло останніх не є достатньо значним в адміністративному судочинстві. Так, у ч. 4 ст. 46 КАСУ передбачено подання суб'єктами владних повноважень лише таких адміністративних позовів до громадян України, іноземців чи осіб без громадянства, громадських об'єднань, юридичних осіб, які не є суб'єктами владних повноважень: 1) про тимчасову заборону (зупинення) окремих видів або всієї діяльності громадського об'єднання; 2) про примусовий розпуск (ліквідацію) громадського об'єднання; 3) про затримання іноземця або особи без громадянства чи примусове видворення за межі території України; 4) про встановлення обмежень щодо реалізації права на свободу мирних зібрань (збори, мітинги, походи, демонстрації тощо); 5) в інших випадках, коли право звернення до суду надано суб'єкту владних повноважень законом.

Отже, ураховуючи існуючу «якість правового регулювання» публічно-владних відносин в Україні можна зробити висновок, що отримання *amicus curiae* brief фахівців з питань права в процесі судового розгляду справ адміністративної юрисдикції є актуальним саме з тим, щоб сприяти суду вирішувати проблеми доктринально обгрунтованого тлумачення норм законів в мотивувальній частині його рішень (у разі їх нечіткості або незрозумілості), а також усунення численних правових колізій у сферах податкового, митного, соціального, публічно-службового права, які виявляються в їх судовій практиці. Такий висновок зроблено, у т. ч. й зважаючи на ті проблеми, які виникали раніше практично при остаточному вирішенні адміністративних справ на національному рівні, зокрема в діяльності Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України та у зв'язку з виявленням яких надавалися відповідні доручення щодо підготовки наукових висновків членам Науково-консультативної ради при цьому суді (за адміністративно-правовою спеціалізацією).

Крім того, зважаючи на те, що незахищеним в адміністративному судочинстві при вирішенні суспільно-значимих справ адміністративної юрисдикції за чинної конструкції *locus standi* (доступу до суду) залишається суспільний інтерес, у т. ч. інтерес певних груп населення, та виходячи із практики застосування інституту «*amicus curiae*» в ЄСПЛ, зарубіжних країнах та в конституційному правосудді, вважаємо доречним передбачити у КАСУ право подавати свої висновки з питань застосування права у спірних правовідносинах й відповідних громадських (неурядових) організацій (для захисту спільних культурних, економічних, вікових, гендерних, регіональних, професійних, соціальних тощо інтересів своїх членів, для відстоювання яких вони утворені).

З огляду на проведений аналіз, пропонуємо назву та ч. 1 ст. 69 КАСУ викласти в такій редакції:

«Стаття 69. Експертиза з питань права (*amicus curiae* brief)

1. Як експерт з питань права може залучатися особа, яка має науковий ступінь доктора юридичних наук та є фахівцем у відповідній галузі права. Рішення про допуск до участі в справі експерта з питань права та долучення його висновку до матеріалів справи ухвалюється судом.

Допускається також подання висновку з питань права (*amicus curiae* brief) юридичного вищого навчального закладу та наукової установи, а також громадської організації

для захисту спільних інтересів своїх членів та основоположних прав і свобод людини».

Статтю 112 КАСУ пропонуємо викласти в такій редакції:

«Стаття 112. Зміст висновку експертизи у галузі права

1. Учасники справи мають право подати до суду висновок *amicus curiae* brief осіб та організацій, вказаних у частині першій статті 69 цього Кодексу, щодо тлумачення нечітко визначених норм права, а також відносно способів усунення виявлених колізій в правовому регулюванні спірних правовідносин.

2. Висновок експертизи у галузі права не може містити оцінки доказів, вказівок про достовірність чи недостовірність того чи іншого доказу, про переваги одних доказів над іншими, про те, яке рішення має бути прийнято за результатами розгляду справи».

У зв'язку з цим, мають бути внесені відповідні зміни й до назви § 7 Глави 5 Розділу I та до ст. 113 КАСУ щодо заміни вжитої у них термінології «висновок експерта у галузі права» словами «висновок експертизи з питань права».

ЛІТЕРАТУРА

1. Цибульский С. «Amicus curiae» как институт усовершенствования правовой системы / С. Цибульский [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hrighs.ru/text/b21/Chapter5%203.php>.
2. Rules of the Supreme Court [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.law.cornell.edu/rules/supct/rule_37.
3. Мамедов Э. Amicus curiae как средство реализации общественных интересов / Э. Мамедов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hrighs.ru/text/b21/Chapter5%202.htm>.
4. Административно-процессуальный закон Латвии [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pravo.lv/likumi/06_apz.html.
5. Лысенко В. В. Институт *amicus curiae* в теории и практике неправительственных организаций и Европейский суд по правам человека / В. В. Лысенко // Российский судья. – 2008. – № 9. – С. 38–42.
6. An Empirical Look at the Amicus Curiae Practice of Human Rights NGOs Before the European Court of Human Rights [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2350825.
7. Висновок Венеціанської комісії *amicus curiae* brief щодо імунітету суддів Конституційного Суду Молдови від 08–09 березня 2013 року CDL-AD(2013)008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/229b826c8ac787dec2257d87004987c3/\\$FILE/Moldova-%20VC%20Amicus%20curiae%20brief%20on%20the%20immunity%20of%20Judges.pdf](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/229b826c8ac787dec2257d87004987c3/$FILE/Moldova-%20VC%20Amicus%20curiae%20brief%20on%20the%20immunity%20of%20Judges.pdf).
8. Висновок Венеціанської комісії *amicus curiae* brief щодо кримінальної відповідальності суддів від 13 березня 2017 року CDL-AD(2017)002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/229b826c8ac787dec2257d87004987c3/\\$FILE/%D0%92%D0%B8%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%BA%20CDL-AD\(2017\)002.pdf](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/229b826c8ac787dec2257d87004987c3/$FILE/%D0%92%D0%B8%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%BA%20CDL-AD(2017)002.pdf).
9. Amicus curiae brief Громадської організації «Українська Арбітражна Асоціація» у справі № 759/16206/14-ц [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://arbitration.kiev.ua/Uploads/Admin/AMICUS%20CURIAE%20BRIEF%20\(2017%2004%2024%20\).pdf](http://arbitration.kiev.ua/Uploads/Admin/AMICUS%20CURIAE%20BRIEF%20(2017%2004%2024%20).pdf).
10. Правова позиція Української Гельсінської спілки з прав людини щодо конституційності частини п'ятої статті 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1661%3A1&catid=53%3Akons&Itemid=76&lang=uk.
11. Вайпан Г. «Друг суда» (*amicus curiae*) в российском конституционном судебном процессе : кто он такой и зачем он нужен? / Г. Вайпан [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lpp.ru/projects/litigation/zaključenja-amicus-curiae/article/>.
12. Гамбарян А. С. Институт *Amicus Curiae* как средство обеспечения эффективности судебной политики Республики Армения / А. С. Гамбарян [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.iaaj.net/node/1323>.
13. Intervention (law) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [https://en.wikipedia.org/wiki/Intervention_\(law\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Intervention_(law)).
14. Евсеев А. Нужны ли Украине лоббисты в судах? / А. Евсеев [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://blog.liga.net/user/aevsseev/article/24361.aspx>.
15. Філіп'єв А. О. Судова експертиза іноземного права / А. О. Філіп'єв // Вісник господарського судочинства. – 2008. – № 2. – С. 158–163.